

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ
ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΧΩΡΩΝ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1922**

(Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΚΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου 26 – 28 Μαΐου 2006, Θεσσαλονίκη 2007, 461 – 477)

Με τους Βαλκανικούς Πολέμους το ελληνικό κράτος διπλασιάζεται εδαφικά, αλλά περιλαμβάνει πλέον ισχυρές μειονοτικές πληθυσμιακές ομάδες, με πολυπληθέστερη αυτή των μουσουλμάνων. Η ενσωμάτωση συμπαγών μουσουλμανικών πληθυσμών σε ένα χριστιανικό κράτος προκαλεί δυσχέρειες στις ελληνικές κυβερνήσεις, ενώ πρόσθετοι προβληματισμοί πηγάζουν από το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των αγροτικών γαιών των Νέων Χωρών βρίσκεται στα χέρια μουσουλμάνων¹. Η στάση των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία την περίοδο από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι τις παραμονές της Μικρασιατικής Καταστροφής είναι συνισταμένη ποικίλων παραγόντων, με σημαντικότερους την εχθρική διάθεση του κράτους απέναντι στη μεγάλη γαιοκτησία, το επίπεδο στο οποίο βρίσκονταν οι σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την ανάγκη για άμεση εγκατάσταση των προσφύγων, το διεθνές πλαίσιο και τις επιδιώξεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής καθώς και εκλογικές σκοπιμότητες.

Η απελευθέρωση των Νέων Χωρών από τον ελληνικό στρατό έδωσε την ευκαιρία στο ντόπιο χριστιανικό στοιχείο να διεκδικήσει τις αγροτικές εκτάσεις που κατείχαν οι μουσουλμάνοι. Έτσι, συχνές ήταν οι καταπατήσεις αλλά και οι εικονικές αγοραπωλησίες μουσουλμανικών κτημάτων και βακουφιών από ντόπιους χριστιανούς και μοναστήρια, που εκμεταλλεύονταν την αναταραχή που προκάλεσε ο πόλεμος και τη φυγή των

¹ Σύμφωνα με πληροφορίες που δίνει το υπουργείο Γεωργίας στην ελληνική αποστολή στη Λωζάννη, τα μουσουλμανικά αγροτικά κτήματα των Νέων Χωρών ανέρχονται σε περίπου 4.500.000 στρέμματα, βλ. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (στο εξής ΑΥΕ), Κοινωνία των Εθνών (στο εξής ΚΤΕ) 1923, φ. 3 υποφ. 3, ΥΠΕΞ προς ελληνική αποστολή Λωζάννης, Αθήνα 3/12/1922, αρ. πρ. 14087. Επίσης Α. Πρωτονοτάριου, *Το προσφυγικό πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Αθήνα 1929, σ. 89, όπου η ανταλλάξιμη μουσουλμανική αγροτική περιουσία ανέρχεται σε 4.981.095 στρέμματα.

μουσουλμάνων, έστω και αν αυτή ήταν προσωρινή². Το ελληνικό κράτος με νομοθετικό διάταγμα στις 25 Ιανουαρίου 1913 απαγορεύει τις δικαιοπραξίες επί ακινήτων στις Νέες Χώρες θεωρώντας άκυρες όσες έγιναν μετά την κατάληψη, προσπαθώντας έτσι να εμποδίσει τις εικονικές μεταβιβάσεις, να συγκρατήσει τη μετανάστευση των μουσουλμάνων που πωλούσαν τα κτήματά τους σε εξευτελιστικές τιμές, αλλά και να εξασφαλίσει τα δικαιώματα του Δημοσίου επί εγκαταλελειμμένων κτημάτων³. Η απαγόρευση, περιοριζόμενη και τροποποιημένη πολλές φορές ανάλογα με την περιοχή και το είδος των δικαιοπραξιών, συνεχίζει να ισχύει μέχρι το Δεκέμβριο του 1920, όταν και περιορίζεται στα μεγάλα κτήματα, ενώ επανέρχεται με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ωστόσο παρά την απαγόρευση των δικαιοπραξιών οι αγορές μουσουλμανικών κτημάτων από ντόπιους χριστιανούς συνεχίζονται. Έτσι, το 1919 η εφημερίδα *Έδεσσα* καλεί τους χριστιανούς της περιοχής να μην αγοράζουν κτήματα μουσουλμάνων συμπολιτών τους γιατί οι αγοραπωλησίες είναι άκυρες⁴. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις οι αγορές μουσουλμανικών κτημάτων γίνονται με την προτροπή εκπροσώπων της ελληνικής διοίκησης⁵. Η αγορά αυτή χωρίς να τηρούνται οι νόμιμες διατυπώσεις και ισχύοντας του νόμου απαγόρευσης δικαιοπραξιών θα συνεχιστεί για όλο το χρονικό διάστημα που μας αφορά και θα έχει αποτέλεσμα να δημιουργηθεί το πολύπλοκο πρόβλημα των ανωμάλων δικαιοπραξιών στις Νέες Χώρες. Στο σκηνικό των

² Έτσι το υπουργείο Εξωτερικών αναγκάζεται να ζητήσει την προστασία των ιδιοκτησιών στην Ήπειρο από τους κολίγους και τους χωρικούς, βλ. ΑΥΕ, Κεντρική Υπηρεσία (στο εξής Κ.Υ.) 1912, φ. 103, υποφ. 4, Βελιαντίτης προς Κορομηλά, Πρέβεζα 10/12/1912, αρ. πρ. 273. Ύστερα από παρέμβαση της ελληνικής διοίκησης μοναχόι της μονής Εικοσιφοινίσσης εγκατέλειψαν το κτήμα του πρώην βουλευτή Δράμας Αγκιάχ Μπέη που είχαν καταλάβει αυθαίρετα, βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ. 1913, φ. 12, υποφ. 7, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (στο εξής ΓΔΜ) προς ΥΠΕΞ, Θεσσαλονίκη 16/11/1913, αρ. πρ. 19098. Στη Χίο ο διοικητικός επίτροπος αναφέρει ότι κατά τις πρώτες μέρες της κατάληψης διάφορα άτακτα στοιχεία προέβησαν σε αυθαίρετες καταλήψεις βακουφικών κτημάτων τα οποία διεκδικούν ο δήμαρχος και ο μητροπολίτης, βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., φ. 38, υποφ. 3, Διοικητικός Επίτροπος Χίου προς ΥΠΕΞ, Χίος 19/6/1913, αρ. πρ. 2494. Τέλος, στη Φλώρινα σλαβόφωνοι χωρικοί εκμεταλλευόμενοι την αναστάτωση του πολέμου καταλαμβάνουν αυθαίρετα κτήματα μουσουλμάνων χωρικών, βλ. Κ.Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931, σ. 313.

³ Βλ. Υπουργείο Οικονομικών, Διευθύνσεις Κτημάτων του Κράτους, *Συλλογή Νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων περί των εν ταις Νέαις Χώραις Κτημάτων*, Αθήναι 1915 σ. 113-141. Επίσης Χ. Α. Κόσσυβα, *Νομοθεσία διοικήσεως μουσουλμανικών και ανταλλαξίμων ακινήτων*, Αθήναι 1928, σ. 3-4. Κ. Τσιτσελίκη, *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επι ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, Θεσσαλονίκη 1926, σ 10.

⁴ Βλ. *Έδεσσα*, 15/7/1919 και 15/8/1919.

⁵ Φαίνεται ότι ο υπουργός Εσωτερικών Ρεπούλης προέτρεπε τους χριστιανούς της περιοχής Καϊλαρίων (σημ Πτολεμαΐδα) να προβούν παρά την απαγόρευση σε αγορές μουσουλμανικών κτημάτων, βλ. Κ. Τσιτσελίκη, *ό.π.*, σ. 11. Χ.Α. Κόσσυβα, *ό.π.*, σ. 4. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης *Ηχώ της Μακεδονίας*, 12/11/1917 όπου αναφέρεται ότι ο νομάρχης Φλώρινας και ο αρχιερατικός επίτροπος προέτρεπαν χριστιανούς των γύρω χωριών των Καϊλαρίων να αγοράσουν κτήματα μουσουλμάνων υποσχόμενοι ότι θα φρόντιζαν αυτοί να άρουν τις απαγορευτικές διατάξεις αγοραπωλησίας.

αλλαγών που συντελούνται στο γαιοκτητικό καθεστώς των Νέων Χωρών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους θα πρέπει να προσθέσουμε την άρνηση των κολίγων να αποδώσουν το γεώμορο στους μουσουλμάνους τσιφλικάδες⁶, κάτι το οποίο φαίνεται να γίνεται με την παρότρυνση υπαλλήλων της ελληνικής διοίκησης⁷.

Τα δικαιώματα των μουσουλμάνων ιδιοκτητών των περιοχών που κατέλαβε η Ελλάδα παγιώνονται με τη συνθήκη των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) η οποία με το άρθρο 6 ορίζει ότι οι μουσουλμάνοι των Νέων Χωρών που θα επιλέξουν την οθωμανική ιθαγένεια και θα μεταναστεύσουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρούν την ακίνητη περιουσία τους και το δικαίωμα να τη διαχειρίζονται μέσω τρίτων⁸. Ωστόσο η Ελλάδα παραβιάζει το συγκεκριμένο άρθρο το Μάιο του 1914, όταν ψηφίζεται ο νόμος 262 που χαρακτηρίζει εγκαταλελειμμένα και κατά συνέπεια περιερχόμενα στην κυριότητα του ελληνικού Δημοσίου τα ακίνητα των Νέων Χωρών των οποίων οι ιδιοκτήτες απήλθαν στην αλλοδαπή και δεν θα προσαγάγουν σε ένα χρόνο τίτλους ιδιοκτησίας⁹. Για να κατανοήσουμε τη σκοπιμότητα του παραπάνω νόμου θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από τις αρχές του 1914 αρχίζει ο διωγμός των ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που συρρέουν κατά χιλιάδες σε ελληνικό έδαφος, ενώ παράλληλα την ίδια χρονιά κορυφώνεται η μετανάστευση των μουσουλμανικών πληθυσμών κυρίως της Μακεδονίας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ελληνική κυβέρνηση από τις αρχές του 1914 αντιμετωπίζει το πρόβλημα της εγκατάστασης του προσφυγικού πληθυσμού η οποία γίνεται με την κατάληψη των εγκαταλελειμμένων μουσουλμανικών κτημάτων χωρίς καμία επίσημη νόμιμη διατύπωση και βασιζόμενη

⁶ Κάτι που ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Ήπειρο, αναγκάζοντας, για παράδειγμα, τους μουσουλμάνους της υποδιοίκησης Μαργαριτίου να απευθυνθούν στην ελληνική Βουλή τονίζοντας την ένδεια στην οποία έχουν περιέλθει εξαιτίας της μη απόδοσης του γεωμόρου, βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 77, 1/9/1920. Αλλά και στην Έδεσσα οι κολίγοι των τσιφλικιών δεν αναγνωρίζουν τους αντιπροσώπους των τσιφλικιών που ήρθαν να εισπράξουν τα δικαιώματα επί της σοδειάς, βλ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (στο εξής ΕΛΙΑ), αρχείο Βενιζέλου, φ. 7, ο Αστυνομικός Σταθμός Βλαδόβου προς Αστυνομική Υποδιεύθυνση Εδέσσης 25/4/1914, αρ. πρ. 309. Το γεώμορο είναι η υποχρέωση του κολίγου να αποδίδει στον τσιφλικά το 1/2 ή το 1/3 της παραγωγής.

⁷ Γεγονός που αναγκάζει τον υπουργό Οικονομικών Διομήδη να κοινοποιήσει στις οικονομικές εφορίες εγκύκλιο καλώντας τους υπαλλήλους να απέχουν από τέτοιου είδους ενέργειες, βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, Α. Διομήδης προς οικονομικές αρχές Μακεδονίας, αρ. εγκυκλίου 86774.

⁸ Για το κείμενο της συνθήκης βλ. Σ. Αντωνόπουλου, *Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήναι 1917.

⁹ Για το κείμενο του νόμου βλ. Υπουργείο Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 89-90 και Χ. Α. Κόσσυβα, *ό.π.*, σ. 62-63.

μόνο στο εξωτερικό κριτήριο της εγκατάλειψης¹⁰. Μάλιστα, ήδη από το καλοκαίρι του 1913 και πριν από την υπογραφή της συνθήκης των Αθηνών σε συνεδρίαση της Επιτροπής Εγκατάστασης Θυμάτων Πολέμου αποφασίζεται η άμεση εγκατάσταση προσφύγων στα εγκαταλελειμμένα κτήματα και η εν ευθέτω χρόνω νομιμοποίησή τους¹¹. Ο τρόπος αυτός κατάληψης των εγκαταλελειμμένων κτημάτων δημιουργεί χάος στο γαιοκτητικό καθεστώς των Νέων Χωρών, αφού με την επιστροφή των μουσουλμάνων ιδιοκτητών ή την εμφάνιση πληρεξουσίων διεκδικείται η επιστροφή των κτημάτων στα οποία είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες. Ο Νεγρεπόντης, υπεύθυνος για την εγκατάσταση προσφύγων στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σε τηλεγραφήματά του προς τον Βενιζέλο ζητεί την άμεση ψήφιση νόμου που θα κανονίζει το καθεστώς των εγκαταλελειμμένων γαιών, γιατί σε αντίθετη περίπτωση η εγκατάσταση των προσφύγων είναι καταδικασμένη να αποτύχει, εφόσον ιδιοκτήτες ή πληρεξούσιοι με δικαστικές αποφάσεις πετυχαίνουν την απομάκρυνση των προσφύγων¹². Στο αίτημα του Νεγρεπόντη η ελληνική κυβέρνηση απαντά με το νόμο 262 και μάλιστα για να αποτρέψει ενδεχόμενο απόδοσης των κτημάτων κηρύσσει με την εγκύκλιο 82644/29-7-1914 του υπουργείου Οικονομικών άκυρα τα νόμιμα πληρεξούσια και μισθωτήρια που συντάχθηκαν μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών¹³. Με τον ίδιο νόμο το ελληνικό κράτος προσπαθεί να αποτρέψει τη μετανάστευση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των μουσουλμάνων τους οποίους, ιδίως τους μικροκαλλιεργητές, θεωρεί χρήσιμο στοιχείο της αγροτικής οικονομίας. Παράλληλα το ελληνικό Δημόσιο επιχειρεί να εξακριβώσει την πραγματική ιδιοκτησία στις Νέες Χώρες, αφού είχε ενδείξεις ότι πολλοί μουσουλμάνοι

¹⁰ Βλ. Μ.Χ. Αιλιανού, *Υπουργείο Περιθάλψεως. Το έργο της ελληνικής περιθάλψεως*, εκδόσεις γραφείου Τύπου ΥΠΕΞ, Αθήναι 1921, σ. 253.

¹¹ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 116, Πρακτικά Επιτροπής Εγκατάστασης Θυμάτων Πολέμου, Γ' Συνεδρία 28/8/1913.

¹² Βλ. ΕΛΙΑ, αρχείο Βενιζέλου, φ. 7, Τηλεγράφημα Νεγρεπόντη προς πρόεδρο Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκη 15/6/1914, ΓΔΜ Επιτροπή Προσφύγων, Νεγρεπόντης προς πρόεδρο Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκη 20/6/1914. Επίσης Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Βενιζέλου, φ. Επιστολές προς Βενιζέλο, Νεγρεπόντης προς Βενιζέλο, χ.χ. και Νεγρεπόντης προς Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη 2/7/1914.

¹³ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Προξενικών, ο παρά τω Υπουργείω των Εξωτερικών Διευθυντής Γεωργίας Λαγουδάκης, 5 Οκτωβρίου 1915. «Βραχύ υπόμνημα περί του ζητήματος των υπό του Ελληνικού Δημοσίου καταληφθέντων εν ταις Νέαις Χώραις ακινήτων των μουσουλμάνων από μηνός Μαΐου 1914 εν σχέσει προς το άρθρο 9 του νόμου 262, την επακολουθήσασαν προς την εν Αθήναις Οθωμανική πρεσβεία και την Υψηλήν Πύλην αλληλογραφία και συνεννόηση και την σημερινήν των πραγμάτων θέσιν».

κατείχαν δημόσια κτήματα χωρίς νόμιμους τίτλους¹⁴. Και το σημαντικότερο, έχει την εμφανή πρόθεση να τροποποιήσει τη συνθήκη των Αθηνών ώστε να αποκτήσει δικαιώματα επί ακινήτων μουσουλμάνων που μετανάστευαν, κάτι που το άρθρο 6 της συνθήκης απαγόρευε ρητά¹⁵. Ωστόσο, και μετά την ψήφιση του νόμου στις κτηματικές υποθέσεις των Νέων Χωρών κυριαρχεί το χάος: οι υπάλληλοι δεν γνώριζαν ποια κτήματα ήταν εγκαταλελειμμένα, αφού τα κτηματολογικά κατάστιχα είχαν καταστραφεί ή μεταφερθεί στην Κων/πολη, οι ντόπιοι χωρικοί εποφθαλμιώντας τα δεν είχαν καμία διάθεση να τα υποδείξουν, όσοι είχαν αγοράσει ή μισθώσει κτήματα μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει αντιδρούσαν, κατά τις καταλήψεις κτημάτων από τους υπαλλήλους γίνονταν διάφορες ατασθαλίες και έβρισκαν ευκαιρία ιθαγενείς επιδρομείς, όπως τους αποκαλεί ο βουλευτής Κοζάνης Μπούσιος, να οικειοποιηθούν μουσουλμανικές ιδιοκτησίες¹⁶, αλλά κυρίως άρχιζε μια σειρά δικαστικών αγώνων μέχρι το 1922 ανάμεσα σε μουσουλμάνους που διεκδικούσαν τα κτήματά τους, στο Δημόσιο που τα είχε καταλάβει ως εγκαταλελειμμένα εγκαθιστώντας πρόσφυγες και σε ντόπιους χριστιανούς που τα είχαν αγοράσει, όταν ήταν σε ισχύ η απαγόρευση δικαιοπραξιών. Χαρακτηριστική των περιπλοκών γύρω από τα μουσουλμανικά κτήματα που δημιουργήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς και συνεχίστηκαν μέχρι το 1923 είναι η παρακάτω περίπτωση που σταχυολογούμε στο αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης. Ο μουσουλμάνος της Φλώρινας Σαΐν Αλή ζητεί με αίτησή του την επιστροφή της οικίας του στη Φλώρινα που κατέλαβε το Δημόσιο, ωστόσο εμφανίζεται κάποιος Νικόλαος Τραϊνός που ισχυρίζεται ότι αγόρασε την εν λόγω οικία στην οποία ζουν και δύο οικογένειες προσφύγων¹⁷.

¹⁴ Βλ. Υπουργείο Οικονομικών προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 9/9/1914, αρ. πρ. 99741, το έγγραφο παρατίθεται στο Στέφανου Ν. Δραγούμη, Υπουργού των Οικονομικών. *Αγόρευσεις κατά την βουλευτική συνεδρίαση της 21^{ης} Μαρτίου 1916, απάντησις εις επερώτησιν περί μη οφειλομένης εις μουσουλμάνους κυρίου αποδόσεως των ακινήτων κτημάτων αυτών εν Μακεδονία*. Εν Αθήναις 1916, σ. 16-17. Την ίδια άποψη είχε και ο νομικός σύμβουλος του υπουργείου Οικονομικών Ελευθεριάδης, βλ. Ν.Π. Ελευθεριάδης, *Γνωμοδοτήσεις περί κτηματικών ζητημάτων και διαφορών εν ταις Νέαις Χώραις*, Αθήναις 1915, σ. 23-24.

¹⁵ Βλ. Ν.Π. Ελευθεριάδη στο *Τα μετά την Συνθήκην Αθηνών. Περί των εν ταις Νέαις Χώραις εγκαταλελειμμένων κτημάτων*, Αθήναις 1915 σ. 10. Επίσης Σ. Αντωνόπουλου, *ό.π.*, σ. 204-206, όπου παραθέτει και αποσπάσματα από μελέτη του υπουργού Δικαιοσύνης Ρακτιβάν με την όποια προσπαθεί να αποδείξει ότι ο νόμος 262 δεν αντιβαίνει στη συνθήκη των Αθηνών, συμπέρασμα το οποίο αναφέρει ο συγγραφέας.

¹⁶ Βλ. «Αγόρευσις Γ. Μπούσιου διά το ζήτημα των καταληφθέντων μουσουλμανικών κτημάτων εν ταις νέαις χώραις», *Πολιτική Επιθεώρηση*, έτος Α' αριθ. 16 (1916).

¹⁷ Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ) νομού Κοζάνης, αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φ. 1286. Επίσης ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, αρχείο Ειρηνοδικείου Φλώρινας, πρακτικά συνεδρίασης Ειρηνοδικείου

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο νόμος 262 έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 6 της συνθήκης των Αθηνών. Η Ελλάδα μπροστά στις συνεχείς διαμαρτυρίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δικαιολογεί νομικά την αντίφαση αυτή θεωρώντας ότι το συγκεκριμένο άρθρο της συνθήκης δεν ισχύει μετά τη συμφωνία του Μαΐου του 1914 ανάμεσα στις δύο χώρες για ανταλλαγή πληθυσμών και για ταυτόχρονη ανταλλαγή των ιδιοκτησιών τους¹⁸. Παράλληλα τονίζει ότι οι μουσουλμάνοι δεν έχουν την πλήρη κυριότητα στα αγροτικά κτήματα των Νέων Χωρών, αλλά το δικαίωμα του τασαρούφ, επομένως, σύμφωνα με τους οθωμανικούς νόμους, εφόσον επί τρία συνεχόμενα έτη δεν καλλιεργείται ένα κτήμα αυτό περιέρχεται στο Δημόσιο¹⁹. Ως δικαιολογία προβάλλεται επίσης η τελευταία παράγραφος του άρθρου 6 της συνθήκης των Αθηνών που ορίζει ότι κανείς μουσουλμάνος δεν μπορεί να στερηθεί την ιδιοκτησία του, εκτός αν πρόκειται για λόγους δημοσίας ωφελείας.

Πάντως μπροστά στις απειλές της Πύλης –με σχετικό μάλιστα τελεσίγραφο δέκα ημερών– για αντίποινα εις βάρος των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ύστερα από πληροφορίες για επικείμενη δήμευση των αστικών περιουσιών των Ελλήνων της Κων/πολης, το ελληνικό ΥΠΕΞ το Σεπτέμβριο του 1914 υπόσχεται την επιστροφή των κτημάτων που καταλήφθηκαν από πλάνη και την απαγόρευση νέων καταλήψεων μουσουλμανικών κτημάτων με τον όρο της απρόσκοπτης εργασίας των επιτροπών που

Φλώρινας της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1918, αγωγή Λάζαρου Γούναρη κατά Ασήμ Σαλή Χαλήμ, όπου αναφέρεται ότι ο πρώτος αγόρασε από τον Ασήμ με νόμιμο τίτλο και καλή τη πίστει ένα κτήμα το οποίο τώρα ο Ασήμ το διεκδικεί.

¹⁸ Για τη συμφωνία ανταλλαγής βλ. Y. Mourellos, «The 1914 persecutions and the first attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey», *Balkan Studies*, 26 (1985), τεύχ. 2, σ. 389-413. Για τα νομικά επιχειρήματα της ελληνικής πλευράς βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, ΥΠΕΞ προς Οθωμανική Πρεσβεία, Αθήνα 27/9/1914, επίσης Υπουργείο Οικονομικών προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 11/8/1914, αρ. πρ. 88940 όπου παρέχονται πληροφορίες για το πώς θα απαντήσει το ΥΠΕΞ στις διαμαρτυρίες της Πύλης. Πρβλ. Ν.Π. Ελευθεριάδη, *Τα μετά την Συνθήκην Αθηνών*, σ. 12-24, όπου παρατίθενται οι σχετικές διακοινώσεις του ΥΠΕΞ.

¹⁹ Σημειώνουμε ότι πριν από το νόμο 262 η ελληνική κυβέρνηση είχε ψηφίσει το νόμο 147/5-1-1914 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως», σύμφωνα με τον οποίο στις Νέες Χώρες εισάγεται εν γένει η ελληνική αστική νομοθεσία, διατηρούνται όμως σε ισχύ οι περί γαιών οθωμανικές διατάξεις, βλ. Ν. Π. Ελευθεριάδη, *Γνωμοδοτήσεις*, γνωμοδότηση αρ. 30, σ. 65-73, όπου σημειώνει χαρακτηριστικά ότι στο νόμο 147 θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει το άρθρο 6 της συνθήκης των Αθηνών, είναι όμως ζήτημα εάν ως ιδιωτική ιδιοκτησία δύναται να θεωρηθεί και η δημόσια γη, αφού κατά την οθωμανική νομοθεσία την κυριότητα των δημοσίων γαιών ενασκει το Δημόσιο. Επίσης του ίδιου, *Τα μετά την Συνθήκην Αθηνών*, σ. 6-8. Για την έννοια του τασαρούφ (νόμιμη, διαρκή, μεταβιβάσιμη και κληρονομητή χρήση και κάρπωση δημοσίων γαιών), βλ. Γ.Π. Νάκος, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών, 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984.

είχαν αναλάβει την ανταλλαγή πληθυσμών και κτημάτων²⁰. Ωστόσο, όπως μας πληροφορεί ο Διευθυντής Γεωργίας του ΥΠΕΞ, οι καταλήψεις συνεχίστηκαν παρά την απαγόρευση, χωρίς όμως να τηρηθεί και από την πλευρά της Τουρκίας ο όρος της απρόσκοπτης εργασίας των επιτροπών²¹.

Αναφορικά με το νόμο 262 γεννάται το ερώτημα κατά πόσο το ελληνικό κράτος ήταν έτοιμο να αποδώσει τα κτήματα των μουσουλμάνων που θα προσκόμιζαν τίτλους ιδιοκτησίας μέσα στα χρονικά όρια που έθετε ο νόμος. Σίγουρα δεν υπήρχε καμία τέτοια πρόθεση, η ελληνική κυβέρνηση σπάνια απέδιδε κτήματα σε μουσουλμάνους ακόμα και αν προσκόμιζαν νόμιμους τίτλους²². Για να αποτραπεί η απόδοση κτημάτων, συνδέεται με ένα πολιτικό ζήτημα, το ζήτημα της ανταλλαγής πληθυσμών και ιδιοκτησιών. Παράλληλα, η επιτροπή που έχει οριστεί με Βασιλικό Διάταγμα στις 13/3/1915 για τον έλεγχο των τίτλων των μουσουλμάνων αδυνατεί να ανταποκριθεί στα καθήκοντά της, αφού, όπως σημειώνει ένα μέλος της, οι επιτόπιες αρχές δεν φροντίζουν να δώσουν τα απαραίτητα στοιχεία²³. Η πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να λάβει αντίποινα εις βάρος των μουσουλμάνων της Ελλάδας για τους διωγμούς των Ελλήνων στη Μικρά Ασία και να μην αποδώσει τα κτήματα των μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει αποκρυσταλλώνεται με την ψήφιση του νόμου 687 του Οκτωβρίου του 1915 ο οποίος δίνει νέα παράταση έξι μηνών για την προσαγωγή των τίτλων ιδιοκτησίας –νωρίτερα, ύστερα από αίτημα της Οθωμανικής Πρεσβείας με Βασιλικό Διάταγμα στις 30 Απριλίου 1915 είχε δοθεί παράταση έξι μηνών– , αλλά ορίζει ότι η παράταση αυτή και το

²⁰ Για τις απειλές της Πύλης βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, Γκαλίπ Μπέη προς Βενιζέλο, Αθήνα 20 Σεπτεμβρίου 1914, αρ. πρ. 1561. Για την απάντηση της ελληνικής πλευράς βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, ΥΠΕΞ προς Οθωμανική Πρεσβεία, Αθήνα 27/9/1914 και Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Προξενικών, ο παρά τω Υπουργείω των Εξωτερικών Διευθυντής Γεωργίας Λαγουνάκης, 5 Οκτωβρίου 1915. «Βραχύ υπόμνημα περί του ζητήματος των υπό του Ελληνικού Δημοσίου καταληφθέντων εν ταις Νέαις Χώραις ακινήτων των μουσουλμάνων από μηνός Μαΐου 1914 εν σχέσει προς το άρθρο 9 του νόμου 262, την επακολουθήσασαν προς την εν Αθήναις Οθωμανική πρεσβεία και την Υψηλήν Πύλην αλληλογραφία και συνεννόηση και την σημερινήν των πραγμάτων θέσιν». Επίσης Ν.Π. Ελευθεριάδη, *Τα μετά την Συνθήκην Αθηνών*, σ. 12-24.

²¹ Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Προξενικών, ο παρά τω Υπουργείω των Εξωτερικών Διευθυντής Γεωργίας Λαγουνάκης, 5 Οκτωβρίου 1915. «Βραχύ υπόμνημα περί του ζητήματος των υπό του Ελληνικού Δημοσίου καταληφθέντων εν ταις Νέαις Χώραις ακινήτων των μουσουλμάνων από μηνός Μαΐου 1914 εν σχέσει προς το άρθρο 9 του νόμου 262, την επακολουθήσασαν προς την εν Αθήναις Οθωμανική πρεσβεία και την Υψηλήν Πύλην αλληλογραφία και συνεννόηση και την σημερινήν των πραγμάτων θέσιν».

²² Βλ. Χ.Α. Κόσσυβα, *ό.π.*, σ. 6.

²³ Βλ. Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Βενιζέλου, φ. Επιστολές Βενιζέλου προς ιδιώτες, ο ειδικός νομικός σύμβουλος παρά τη διευθύνσει των κτημάτων του κράτους και μέλος της επιτροπής προς τον κύριον Πρόεδρον της επί της εξελέγξεως των τίτλων επιτροπής, Αθήνα 15/6/1915.

δικαίωμα απόδοσης κτημάτων θα δοθούν μόνο στους ομοεθνείς των κρατών εκείνων που θα αναγνωρίσουν τον όρο της αμοιβαιότητας υπέρ των Ελλήνων το γένος που έχουν μεταναστεύσει στην Ελλάδα²⁴. Κατά συνέπεια για να επιστραφούν τα μουσουλμανικά κτήματα, θα έπρεπε και η Οθωμανική Αυτοκρατορία να επιστρέψει τις ιδιοκτησίες των Ελλήνων προσφύγων, κάτι που με τις συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή εκείνη – ήδη έχει ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος– ήταν μάλλον αδύνατον. Συνολικά 49 μουσουλμανικά κτήματα αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες τους γιατί καταλήφθηκαν «κατά λάθος»²⁵. Η πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων απέναντι στα εγκαταλελειμμένα μουσουλμανικά κτήματα συνεχίζεται σε γενικές γραμμές και από τα αντιβενιζελικά κόμματα. Έτσι, ο Διευθυντής των Δημοσίων Κτημάτων, σε ερώτηση προς το ΥΠΕΞ ποια στάση θα πρέπει να τηρήσει στο ζήτημα της απόδοσης εγκαταλελειμμένων κτημάτων, δεν λαμβάνει από τον Γούναρη καμία συγκεκριμένη απάντηση, παρά μόνο ότι χρειάζεται επισταμένη μελέτη. Το ζήτημα εξακολουθεί να μένει εκκρεμές με τις ελληνικές κυβερνήσεις να μη δίνουν λύση και να επιλύουν κατά περίπτωση υποθέσεις που είναι πιο πιεστικές ή έχουν εκλογική σκοπιμότητα²⁶.

Στο ζήτημα της μουσουλμανικής κτηματικής περιουσίας τα εκλογικά συμφέροντα των κομμάτων διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Για να προσεταιριστούν τη μουσουλμανική ψήφο βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί πολιτευτές υπόσχονται στους μουσουλμάνους μεγαλογαιοκτήμονες, οι οποίοι είχαν τεράστια πολιτική δύναμη, ευνοϊκές ρυθμίσεις για τις κτηματικές υποθέσεις τους. Στην κατάθεσή του στο ειδικό δικαστήριο που δικάζει μέλη της κυβέρνησης Σκουλούδη ο Διευθυντής Δημοσίων Κτημάτων επισημαίνει ότι στις παραμονές των εκλογών του Μαΐου του 1915 ασκούσαν πολλές πιέσεις στη Διεύθυνση για απόδοση μουσουλμανικών κτημάτων. Ένα από τα μέλη της κυβέρνησης Σκουλούδη που δικάζεται είναι και ο Στέφανος Δραγούμης, ο οποίος κατηγορείται ότι απέδωσε δύο μουσουλμανικά τσιφλίκια που είχε καταλάβει το Δημόσιο στις περιοχές Καστοριάς και Έδεσσας (πρόκειται για τα τσιφλίκια του

²⁴ Για το κείμενο του νόμου βλ. Χ.Α. Κόσσυβα, *ό.π.*, σ. 66-67. Για τις σχετικές συζητήσεις στη Βουλή βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση της 17^{ης} και της 20^{ης} Οκτωβρίου 1915.

²⁵ Βλ. σχετικό πίνακα με τα κτήματα που είχε καταλάβει το ελληνικό Δημόσιο βάσει του νόμου 262 και αποδόθηκαν στους ιδιοκτήτες τους που παρατίθεται στο αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130.

²⁶ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, Εξέταση μάρτυρος. Γεώργιος Δ. Σίδερης, Διευθυντής Δημοσίων Κτημάτων, Αθήνα 9 Φεβρουαρίου 1918. Επίσης στον ίδιο φάκελο ΥΠΕΞ, τμήμα προξενικών και δικαστικών προς επί των Οικονομικών Β. Υπουργείον, Αθήναις 26 Ιουλίου 1915, αρ. πρ. 24950.

Μπεϊτουλάχ στην Καστοριά που ήταν εκλογική περιφέρεια των Δραγούμηδων και τα τσιφλίκια των Δουρτζιδών στην Έδεσσα), ενώ στις καταθέσεις για την υπόθεση τονίζεται και η επέμβαση του βουλευτή της περιοχής Ίωνα Δραγούμη²⁷. Στο αρχείο του ανεξάρτητου βουλευτή Ίωνα Δραγούμη υπάρχουν επιστολές για παρέμβασή του ώστε να αποδοθούν κτήματα μουσουλμάνων που είχε καταλάβει το Δημόσιο ως εγκαταλελειμμένα, τονίζοντας τα εκλογικά κέρδη αυτών των ενεργειών²⁸. Αλλά και στο στρατόπεδο των βενιζελικών της Κοζάνης εν όψει των εκλογών που θα γίνονταν το φθινόπωρο του 1916 εξαρτούσαν την εκλογική υποστήριξη των μουσουλμάνων τσιφλικιάδων από τις υποσχέσεις για ευνοϊκή ρύθμιση των κτηματικών τους υποθέσεων²⁹. Επιπλέον, η είσοδος στο ελληνικό Κοινοβούλιο μουσουλμάνων βουλευτών που στην πλειονότητά τους ήταν μεγαλογαιοκτήμονες δίνει στο ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων νέα διάσταση, αφού, όπως είναι φυσικό, οι μουσουλμάνοι βουλευτές προσπαθούν να προασπίσουν τα γαιοκτητικά συμφέροντά τους. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1915 οι μουσουλμάνοι βουλευτές καταθέτουν στη Βουλή ερώτηση σχετικά με την κατάληψη μουσουλμανικών κτημάτων βάσει του νόμου 262 και αμφισβητούν τη νομιμότητα των καταλήψεων από τις οικονομικές αρχές των Νέων Χωρών³⁰.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εθνικού Διχασμού το γαιοκτητικό καθεστώς των Νέων Χωρών θα υποστεί και νέες αλλαγές. Μουσουλμάνοι και ντόπιοι που έχουν αγοράσει με ανώμαλες δικαιопραξίες κτήματα μουσουλμάνων προχωρούν σε εξώσεις προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί σε κτήματα τα οποία είχαν καταληφθεί από το Δημόσιο ως εγκαταλελειμμένα έχοντας τη συνδρομή συμμαχικών στρατευμάτων ή διεκδικούν την επιστροφή των κτημάτων τους προβάλλοντας σερβική ή αλβανική υπηκοότητα, ενώ παράλληλα οι κολίγοι συνεχίζουν πιο έντονα να

²⁷ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φ. 130, Εξέταση μάρτυρος. Γεώργιος Δ. Σίδερισ, Διευθυντής Δημοσίων Κτημάτων, Αθήνα 9 Φεβρουαρίου 1918. Για το ίδιο ζήτημα Στέφανου Ν. Δραγούμη, Υπουργού των Οικονομικών, *Αγόρευσις κατά την βουλευτική συνεδρίαση της 21^{ης} Μαρτίου 1916, απάντησις εις επερώτησιν περί μη οφειλόμενης εις μουσουλμάνους κυρίους αποδόσεως των ακινήτων κτημάτων αυτών εν Μακεδονία*. Εν Αθήναις 1916 και Στ. Σκουλούδη, *Απολογία επί των απαγγελλθεισών κατηγοριών*, Αθήνα 1919 και *Σημειώσεις προς απόκρουσιν των κατηγοριών*, Αθήνα 1921.

²⁸ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Ίωνα Δραγούμη, φ. Εσωτερική διοίκηση-Βουλή, Ζιά Τοπτανή προς Ι. Δραγούμη, Καστοριά 3/2/1916, Κοσμάς Φίλιος προς Ι. Δραγούμη, Καστοριά 31/3/1916 και 21/1/1916.

²⁹ Βλ. Γ. Γκλαβίνας, «Η εκλογική συμπεριφορά των Μουσουλμάνων του Νομού Κοζάνης την περίοδο 1915-1923», *Πρακτικά του ΚΣΤ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 27-29 Μαΐου 2005, Θεσσαλονίκη 2006, 312.

³⁰ Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 17, 12/10/1915. Μετά τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 εισέρχονται στο ελληνικό Κοινοβούλιο 16 μουσουλμάνοι βουλευτές, αριθμός που αυξάνεται σε 19 μετά τις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915, ενώ μετά τις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 φτάνει στους 38.

αμφισβητούν τα δικαιώματα των τσιφλικάδων³¹. Ένα νέο πλήγμα για τη μουσουλμανική ιδιοκτησία επιφέρει το διάταγμα 808 της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με το οποίο το ελληνικό Δημόσιο καταλαμβάνει τα ακίνητα των υπηκόων που βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση με την Προσωρινή Κυβέρνηση καθώς επίσης και τα ακίνητα των ιδιοκτητών που απήλθαν στην αλλοδαπή μετά την κήρυξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Μετά την εκδίωξη του Κωνσταντίνου από την Αθήνα η ισχύς του παραπάνω διατάγματος επεκτείνεται σε όλη την ελληνική επικράτεια με το νόμο 1073 του 1917³². Με τις παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις νομιμοποιούνται οι καταλήψεις κτημάτων των προηγούμενων ετών, ενώ προβλέπεται η δυνατότητα, ως αντίποινα, κατάληψης κτημάτων ομογενών εχθρικών κρατών, εφόσον δεν απέκτησαν πριν από το Δεκέμβριο του 1916 υπηκοότητα κρατών μη εχθρικών, διάταξη που ουσιαστικά φωτογραφίζει τους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών που δεν είχαν ακόμη επιλέξει την ελληνική υπηκοότητα, σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης Αθηνών. Με τους νόμους 262 και 1073 περιέρχονται υπό τη διοίκηση του ελληνικού Δημοσίου 2.158.733 στρέμματα μουσουλμανικής αγροτικής ιδιοκτησίας και 1.309 μουσουλμανικά αστικά κτήματα³³. Παράλληλα, με το νόμο 1072 του 1917 που επεκτείνει σχετικά διατάγματα της Προσωρινής Κυβέρνησης προωθείται αγροτική μεταρρύθμιση που προβλέπει απαλλοτρίωση τσιφλικιών και μετατρέπει το δικαίωμα του τασαρούφ επί τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών σε δικαίωμα πλήρους κυριότητας στα 4/5 όμως του όλου κτήματος, αφού το υπόλοιπο περιέρχεται στο ελληνικό Δημόσιο³⁴.

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων απέναντι στη μουσουλμανική ιδιοκτησία μεταβάλλεται. Η Ελλάδα

³¹ Βλ. ΑΥΕ, Αρχείο Θεσσαλονίκης, φ. 1917 Α/VI,1, Ο Διευθύνων την Οικονομικήν Εφορίαν Γενιτσών προς την Ανωτάτην Διεύθυνσιν Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Αποικισμού, Γενιτσά 20/3/1917, αρ. πρ. 263. Ο υποδιοικητής Γενιτσών προς Προσωρινή Κυβέρνηση, Γενιτσά 27/3/1917, αρ. πρ. 568. Ο υποδιοικητής Εδέσσης προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης, Έδεσσα 18/3/1917, αρ. πρ. 430. Ανωτάτη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Αποικισμού προς ΥΠΕΞ, Θεσσαλονίκη 20/3/1917, αρ. πρ. 2661 και 2662. Ανωτάτη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Αποικισμού προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 7/12/1916, αρ. πρ. 283 και Ανωτάτη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Αποικισμού προς ΥΠΕΞ, Θεσσαλονίκη 14/4/1917, αρ. πρ. 4081.

³² Βλ. εφ. Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης αρ. φ. 57, Θεσσαλονίκη 13/12/1916 και Χ.Α. Κόσσυβα, *ό.π.*, σ. 68-81.

³³ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, Υπουργείο Γεωργίας Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 20/10/1922, αρ. πρ. 82655.

³⁴ Βλ. Γ.Π. Νάκος, «Δικαιικά γαιοκτητικά προβλήματα κατά τη διάρκεια της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης (1916-1917)», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη. Η προσωρινή κυβέρνηση 1916-1917*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 19-33. Σημειώνουμε ότι από τη σχετική διάταξη απαλλάσσονται τα κτήματα μέχρι 100 στρέμματα.

διεκδικώντας περιοχές με συμπαγείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς θα πρέπει να παρουσιάσει μια εικόνα ενός κράτους που ακολουθεί μια φιλοδίκαιη πολιτική απέναντι στους μουσουλμάνους υπηκόους του. Έτσι, ύστερα από πρόταση του Βενιζέλου το ελληνικό Δημόσιο επιστρέφει τα κτήματα των μουσουλμάνων της Ανατολικής Μακεδονίας που είχαν αποδημήσει κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής³⁵. Για τις υπόλοιπες περιοχές αποδίδονται τα αστικά κτήματα και τα αγροτικά που δεν ξεπερνούν τα 150 στρέμματα, με την προϋπόθεση ότι οι μουσουλμάνοι διατήρησαν την ελληνική υπηκόοτητα, έχουν την πρόθεση μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα και θα επιδοθούν αυτοπροσώπως στην καλλιέργεια των κτημάτων τους. Ο Βενιζέλος στην ενέργεια αυτή απέδιδε μέγιστη σημασία για την πραγματοποίηση των εθνικών βλέψεων στη Θράκη³⁶. Είναι και από αυτές τις ρυθμίσεις προφανής η εχθρική στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στη μουσουλμανική μεγάλη γαιοκτησία. Την επιστροφή των υπόλοιπων κατηγοριών των μουσουλμανικών κτημάτων και κυρίως των μεγάλων τσιφλικιών και των κτημάτων που ανήκουν σε Οθωμανούς υπηκόους η Ελλάδα τη συνδέει με την υπογραφή ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και με το κατά πόσο η οθωμανική κυβέρνηση επιστρέφει τις περιουσίες των Ελλήνων προσφύγων που αρχίζουν να παλιννοστούν στη Θράκη και τη Μικρά Ασία. Έτσι, για όσο καιρό η Υψηλή Πύλη δεν αποδίδει τα κτήματα των Ελλήνων προσφύγων η ελληνική κυβέρνηση δεν συζητεί το ενδεχόμενο απόδοσης των μεγάλων μουσουλμανικών τσιφλικιών, ούτε των κτημάτων των Οθωμανών υπηκόων³⁷. Σημειώνουμε ότι η οθωμανική κυβέρνηση αρνούνταν την επιστροφή των κτημάτων στους Έλληνες που παλιννοστούσαν, χρησιμοποιώντας το ίδιο επιχείρημα που χρησιμοποίησε η ελληνική πλευρά το 1914 για να δικαιολογήσει το νόμο 262. Έτσι, η Υψηλή Πύλη ισχυριζόταν ότι τα κτήματα των Ελλήνων προσφύγων έχουν περιέλθει στη διοίκηση του οθωμανικού Δημοσίου, με βάση τους όρους ανταλλαγής

³⁵ ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5, 10ε, Βενιζέλος προς ΥΠΕΞ, Παρίσι 18/5/1919, αρ. πρ. 5120.

³⁶ Βλ. ΑΥΕ Κ.Υ. 1919, φ. Α/5, 10α, Καφαντάρης προς ΥΠΕΞ Καβάλα 20/8/1919, αρ. πρ. 8219 και Βενιζέλος διά αντιπρόεδρο υπουργικού συμβουλίου και υπουργό Γεωργίας, Παρίσι 11/8/1919, αρ. πρ. 8408. Επίσης ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5, 10δ, Υπουργείο Γεωργίας Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων και Εποικισμού προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 28/6/1919, αρ. πρ. 55100.

³⁷ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5, 10α, Υπουργός Γεωργίας Καφαντάρης προς Γενικές Διοικήσεις Νέων Χωρών, Αθήνα 25/10/1919, αρ. 99806. Το ίδιο αναφέρει και ο υπουργός Γεωργίας Καφαντάρης σε συνάντησή του με το μουφτή Έδεσσας και το βουλευτή της περιοχής Χασάν Μπέη, βλ. Έδεσσα, 15/8/1919. Για ένα διάστημα με εγκύκλιό του στις 26/8/1919 το υπουργείο Γεωργίας επιτρέπει την απόδοση των κτημάτων των Οθωμανών υπηκόων, εφόσον όμως αυτά είναι αστικά ή αγροτικά που δεν ξεπερνούν τα 150 στρέμματα. Η εγκύκλιος όμως ανακαλείται λίγο μετά την έκδοσή της.

πληθυσμών και ιδιοκτησιών της συμφωνίας του 1914³⁸. Πάντως η απόδοση των μουσουλμανικών κτημάτων εξαρτάται και από τις διαθέσεις των τοπικών αρχών που δεν φαίνεται πάντα να συμμερίζονται την πολιτική ανεκτικότητας απέναντι στους μουσουλμάνους που προωθεί ο Βενιζέλος. Την ώρα λοιπόν που η ελληνική προπαγάνδα «διαφήμιζε» την πολιτική της απέναντι στους μουσουλμάνους ο Ισμαήλ Χακκή, μουσουλμάνος βουλευτής της Δυτικής Θράκης στη βουλγαρική Βουλή που συνεργάζεται με την ελληνική πλευρά, απευθυνόταν στον Έλληνα Ύπατο Αρμοστή στην Κων/πολη αναφέροντας ότι σε πολλούς μουσουλμάνους Έλληνες υπηκόους της Ανατολικής Μακεδονίας όχι μόνο δεν αποδόθηκαν τα κτήματά τους, αλλά ενώ διαμένουν στα σπίτια τους αναγκάζονται να πληρώνουν ενοίκιο στο ελληνικό Δημόσιο³⁹.

Η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης για απόδοση μουσουλμανικών κτημάτων δημιουργεί ένα ρεύμα παλιννόστησης μουσουλμανικών πληθυσμών από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία προς τη Μακεδονία, οι οποίοι, ωθούμενοι και από την αύξηση της αξίας των ακινήτων, διεκδικούν τα κτήματα που είχαν αγοράσει στο παρελθόν ντόπιοι χριστιανοί με άκυρες συμβάσεις. Μάλιστα, ενώ χριστιανοί είχαν καταβάλει το αντίτιμο της αξίας των κτημάτων σε χρυσό, οι μουσουλμάνοι τούς το αποδίδουν σε χάρτινες δραχμές⁴⁰. Το γεγονός αυτό, όπως είναι φυσικό, δημιουργεί ένταση στις σχέσεις ντόπιων και μουσουλμάνων, ο βουλευτής Φ Δραγούμης δέχεται επιστολές από χωριά της Φλώρινας τα οποία βρίσκονται σε κατάσταση εξέγερσης, αφού οι μουσουλμάνοι απαιτούν κτήματα που η αξία τους έχει υπερτιμηθεί⁴¹. Ενώ σε υπόμνημα που στέλνουν προς τη Βουλή οι

³⁸ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Β/46,2, Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας προς ΥΠΕΞ, Κων/πολη 23/4/1919, αρ. πρ. 2901 και Πολίτης προς ΥΠΕΞ, Παρίσι 18/5/1919, αρ. πρ. 5124. Ο Πολίτης απαντά στους ισχυρισμούς της Πύλης τονίζοντας ότι η συμφωνία του 1914 δεν μπορεί να θεωρηθεί οριστική γιατί δεν έχει καμία ισχύ, αφού δεν πρόκειται για συμφωνία, αλλά βάση για περαιτέρω διαπραγματεύσεις. Οι διαπραγματεύσεις δεν κατέληξαν πούθενά και επήλθε ο πόλεμος ο οποίος διέρρηξε τις νομικές σχέσεις Ελλάδας-Τουρκίας.

³⁹ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5, 10α, Κανελλόπουλος προς ΥΠΕΞ, Κων/πολη 19/8/1919, αρ. πρ. 6058.

⁴⁰ Βλ. Κ. Τσιτσελίκη, *ό.π.*, σ. 19. Επίσης *Φλώρινα*, 3/12/1922 όπου αναφέρεται ότι οι μουσουλμάνοι επιστρέφοντας το αντίτιμο σε χάρτινες δραχμές ουσιαστικά επιστρέφουν το 1/15 του ποσού που πήραν, ενώ παραλαμβάνουν κτήματα βελτιωμένα. Πρβλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φ.Δραγούμη, φ. 11, Αιτιολογική Έκθεση επί της προτάσεως νόμου «περί ρυθμίσεως των εξ ανωμάτων δικαιοπραξιών εννόμων σχέσεων επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις, πλην της Θράκης» προς την Γ' Συντακτική Συνέλευση, Κ. Τσιτσελίκης πληρεξούσιος εκ Κοζάνης, Αθήνα 13 Μαΐου 1922.

⁴¹ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φ.Δραγούμη, φ. 8, Τηλεγράφημα διαφόρων κατοίκων Φλώρινας προς Φ. Δραγούμη, πρόεδρο κυβερνήσεως, υπουργείο Γεωργίας, Μάρτιος 1921, Τηλεγράφημα για το ίδιο θέμα από Σόροβιτς προς Φ. Δραγούμη, 8 Μαρτίου 1921. Βλ. επίσης ΓΑΚ Κοζάνης, αρχείο Νομαρχίας Κοζάνης, φ. 575, 1286, 1164 και 1019, διάφορες αιτήσεις μουσουλμάνων που επιστρέφουν στην Ελλάδα μετά το 1919 και αιτούν την απόδοση των κτημάτων τους.

κάτοικοι Καστοριάς ζητούν την αναγνώριση των ανωμάλων δικαιοπραξιών, ώστε να εξασφαλιστούν από τις αμφισβητήσεις εκ μέρους των πωλητών⁴².

Όπως σημειώσαμε προηγουμένως, η απόδοση των μουσουλμανικών κτημάτων συνδέεται με ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και κομματικής σκοπιμότητας. Έτσι, η ελληνική στρατιωτική αποστολή στη Σόφια ζητεί την απόδοση των κτημάτων στους μουσουλμάνους μπέηδες της Ανατολικής Μακεδονίας ώστε να μη γίνουν όργανα της βουλγαρικής προπαγάνδας⁴³. Μπορεί η ελληνική κυβέρνηση να μην επιστρέφει τις μεγάλες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες, αλλά στην περίπτωση του πρώην Μεγάλου Βεζίρη Ιζζέτ Πασά επιστρέφονται τα τσιφλίκια του, αφού συνηγορούσαν λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας⁴⁴. Η ελληνική πλευρά χρησιμοποιεί τους μουσουλμάνους βουλευτές του ελληνικού Κοινοβουλίου σε προπαγανδιστικές αποστολές στη Θράκη και τη Μικρά Ασία ώστε να αμβλύνουν τις αντιδράσεις του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού εν όψει της κατάληψης των περιοχών από τον ελληνικό στρατό. Βέβαια και οι μουσουλμάνοι βουλευτές από την πλευρά τους, που στην πλειονότητά τους είναι τσιφλικάδες, ζητούν από την ελληνική κυβέρνηση ανταλλάγματα που σχετίζονται με την κτηματική περιουσία τους. Έτσι, οι μουσουλμάνοι βουλευτές Ανατολικής Μακεδονίας σε συνάντηση με τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Ρεπούλη δέχονται να αναλάβουν προπαγανδιστικές αποστολές, αλλά τονίζουν ότι θα βοηθήσουν την αποστολή τους η δήλωση απόδοσης των μουσουλμανικών κτημάτων και η κατάργηση της διάταξης του νόμου 1072 που αποδίδει το 1/5 των κτημάτων στο ελληνικό Δημόσιο⁴⁵. Κατά την προεκλογική περίοδο των εκλογών του 1920 οι μουσουλμάνοι εξαρτούν τη συνεργασία τους με το βενιζελικό στρατόπεδο με τη στάση απέναντι στο ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων⁴⁶. Ενώ ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας Αδοσίδης σε συνάντηση με μουσουλμάνους μεγαλογαιοκτήμονες τονίζει ότι θα απόφυγουν την

⁴² Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση αρ. 30, 2/4/1921.

⁴³ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5/ V 7, Η Στρατιωτική Αποστολή εν Βουλγαρία προς ΥΠΕΞ, Σόφια, 11/9/1919, αρ. πρ. 656.

⁴⁴ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 4, υποφ. 8, Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας προς ΥΠΕΞ, Κων/πολη, 2/11/1919, αρ. πρ. 8456 και 10/6/1920, αρ. πρ. 4207. Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων προς ΥΠΕΞ, Αθήνα, 7/8/1920, αρ. πρ. 78628. Για ανάλογες υποθέσεις βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 31, υποφ. 2.

⁴⁵ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5, 10ε, Ρεπούλης προς Βενιζέλο, Αθήνα 27/11/1919, αρ. πρ. 2764.

⁴⁶ Βλ. Αρχείο Βενιζέλου ΕΛΙΑ, Φ. 9, Υποφ. 5, Υπόμνημα των εν τη ελληνική βουλή βουλευτών Δράμας και Θεσσαλονίκης προς την Σεβαστήν Ελληνικήν Κυβέρνησιν, Απρίλιος 1919. Επίσης *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25/9/1920.

απαλλοτριώση των κτημάτων τους αν εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της βενιζελικής κυβέρνησης⁴⁷.

Με την άνοδο των αντιβενιζελικών στην κυβέρνηση ανακαλούνται τα 150 διατάγματα απαλλοτριώσης τσιφλικιών βάσει του νόμου 1072⁴⁸, ωστόσο και παρά τις ελπίδες των μουσουλμάνων βουλευτών για το αντίθετο⁴⁹, συνεχίζεται η πολιτική της προκατόχου κυβέρνησης και αποδίδονται τα μουσουλμανικά αστικά κτήματα και τα αγροτικά μέχρι 150 στρέμματα⁵⁰. Από την άλλη βέβαια, με Βασιλικό Διάταγμα το Δεκέμβριο του 1920 αίρονται οι απαγορεύσεις δικαιοπραξιών επί ακινήτων των Νέων Χωρών για κτήματα αστικά και αγροτικά μέχρι 200 στρέμματα⁵¹. Παρά το πολιτικό συμφέρον, οι αντιβενιζελικές κυβερνήσεις δεν προχωρούν σε γενναία μέτρα όσον αφορά την επιστροφή των μουσουλμανικών κτημάτων που είχαν καταληφθεί με τους νόμους 262 και 1073. Έτσι, το Μάιο του 1921 οι μουσουλμάνοι βουλευτές Αμπάς Σεΐτ και Ομέρ Δουρή Ιτζέτ, αφού τονίζουν τη συμβολή των μουσουλμάνων στην «κατάλυση της βενιζελικής τυραννίας», ζητούν να αρθεί η αδικία εις βάρος των μουσουλμάνων και να επιστραφούν τα κτήματά τους⁵². Η δυσaráσκεια των μουσουλμάνων βουλευτών απέναντι στην κυβέρνηση Γούναρη εκφράζεται με την άρση της υποστήριξής τους στη Βουλή το Μάρτιο του 1922, γεγονός που, σύμφωνα με το Βρετανό πρέσβη, οφείλεται στη διατήρηση της βενιζελικής αγροτικής πολιτικής που στρεφόταν εναντίον της μεγάλης γαιοκτησίας⁵³. Εν τω μεταξύ η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης των Σεβρών όσο και αυτής περί προστασίας των μειονοτήτων παρέχουν νέες νομικές εγγυήσεις για τη μουσουλμανική γαιοκτησία στην Ελλάδα⁵⁴. Η Υψηλή Πύλη συνεχίζεται να

⁴⁷ Βλ. Μουσείο Μπενάκη, αρχείο Βενιζέλου, φ. ΥΠΕΞ, 173/21, Αδοσίδης προς Βενιζέλο, Θεσ/νίκη 16/6/1919 αρ. 44.

⁴⁸ Βλ. Σίδερς, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδας κατά την λήξαν εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήναι 1934, σ. 174 και F.O. 371/6097 C16810, Lord Granville to F.O., Αθήνα 9 Αυγούστου 1921. Επίσης ΦΕΚ 296/29-12-1920, Βασιλικό Διάταγμα ανάκλησης 13 διαταγμάτων απαλλοτριώσης κτημάτων.

⁴⁹ Βλ. σχετικές δηλώσεις του βουλευτή Βοδενών Χασάν Μπέη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20/12/1920.

⁵⁰ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 3, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων προς ΥΠΕΞ, Αθήνα 7/12/1921, αρ. πρ. 86267.

⁵¹ Βλ. Χ.Α. Κόσσυβα, *ό.π.*, σ. 45 και Τσιτσελίκη, *ό.π.*, σ. 18-19.

⁵² Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 49, 20/5/1921.

⁵³ Βλ. F.O. 371/7584 C4149, Lindley to F.O., Αθήνα 11/3/1922.

⁵⁴ Συγκεκριμένα το άρθρο 289 της συνθήκης ειρήνης παρέχει το δικαίωμα στους συμμάχους να διατηρήσουν και να ρευστοποιήσουν τις περιουσίες των Τούρκων υπηκόων σε όλες τις περιοχές εκτός αυτών που ήταν υπό τουρκική κυριαρχία στις 17 Οκτωβρίου 1912, ενώ το άρθρο 3 της συνθήκης περί προστασίας μειονοτήτων παρέχει νέο δικαίωμα επιλογής ελληνικής ή οθωμανικής ιθαγένειας, προβλέπει εγκατάλειψη του ελληνικού εδάφους εντός 12 μηνών, αλλά και τη διατήρηση της ακίνητης περιουσίας τους. Παράλληλα, το άρθρο 11 ορίζει ότι η Ελλάδα για ένα εξάμηνο μετά την ισχύ της συνθήκης δεν

διαμαρτύρεται για μη απόδοση μεγάλων ιδιοκτησιών και κτημάτων Οθωμανών υπηκόων επικαλούμενη μάλιστα άρθρα της συνθήκης των Σεβρών⁵⁵, ενώ η Αθήνα απαντά ότι η συγκεκριμένη συνθήκη δεν επικυρώθηκε από το ελληνικό Κοινοβούλιο⁵⁶. Το 1922 ψηφίζεται νόμος αγροτικής μεταρρύθμισης που, σε αντίθεση με αυτόν του 1917, είναι πιο ευνοϊκός για τους μεγαλογαιοκτήμονες⁵⁷. Εν τούτοις οι μουσουλμάνοι βουλευτές με τις τροπολογίες που καταθέτουν για το νόμο προσπαθούν να περιορίσουν τις ζημιές για τους τσιφλικάδες, ενώ ο βουλευτής Κοζάνης Αμπάς Σεΐτ χαρακτηρίζει το νομοσχέδιο μπολσεβικικό και πιστεύει ότι η τιμή απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών «θα είναι τιμή αγγουριού»⁵⁸.

Με τη Μικρασιατική Καταστροφή, την εισροή χιλιάδων προσφύγων και την ανταλλαγή πληθυσμών το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων επιλύεται οριστικά, ωστόσο τις ελληνικές κυβερνήσεις συνεχίζουν να ταλανίζουν οι ανώμαλες δικαιοπραξίες στις Νέες Χώρες που δημιούργησαν οι μη νόμιμες αγορές από ντόπιους χριστιανούς μουσουλμανικών κτημάτων που θεωρούνται πλέον ανταλλάξιμα.

μπορεί να προβεί σε οποιοδήποτε μέτρο τροποποίησης της εγγείου ιδιοκτησίας των περιοχών που κατέλαβε με τις συνθήκες που τερμάτισαν τον πόλεμο του 1914-1919. Βλ. *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των εθνικών κ.τ.λ. μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28/7-10/8 1920*, Εθνικό Τυπογραφείο 1920.

⁵⁵ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 3, Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας προς ΥΠΕΞ, Κων/πολη, 6/4/1922, αρ. πρ. 1697 όπου συνημμένη διακοίνωση των Ύπατων Αρμοστών Γαλλίας, Μ. Βρετανίας και Ιταλίας προς την Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας στην Κων/πολη, Κων/πολη 14/4/1922, αρ. 939 όπου συνημμένη η διακοίνωση της Υψηλής Πύλης προς τους Ύπατους Αρμοστές, Κων/πολη 8/4/1922, αρ. 33069/121.

⁵⁶ Βλ. ΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 3, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων προς ΥΠΕΞ, Αθήνα, 7/12/1921, αρ. πρ. 86267 και στον ίδιο φάκελο ΥΠΕΞ προς Πρεσβεία Κάτω Χωρών, Αθήνα 4/1/1922 αρ. Πρ. 34996. Η ισχύς της συμβάσεως συμφωνήθηκε να αρχίσει μόλις καθοριστεί οριστικά η τύχη της Θράκης, κάτι που έγινε στις 6/8/1924. βλ. Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες*, Αθήνα 1995, σ. 63.

⁵⁷ Βλ. F.O. 371/6097 C16810, Lord Granville to F.O., Αθήνα, 9/8/1921 και Σίδερης, *ό.π.*, σ. 174-5. Πρβλ. Δ. Π. Αλικανιώτης, *Δημήτριος Γούναρης. Μικρή Συμβολή στην κατανόηση ενός προδρόμου της εποχής μας*, Αθήνα 1983, σ. 166-167. Πρόκειται για το νόμο 2922 που σε σχέση με αυτόν του 1917 καταργεί τη συνεταιριστική αποκατάσταση των ακτημόνων, εξαιρεί από την απαλλοτρίωση μερικά κτήματα ιδιαίτερα στη Μακεδονία και προβλέπει ευνοϊκότερες αποζημιώσεις για τους ιδιοκτήτες. Για το κείμενο του νόμου βλ. ΦΕΚ 129/29-7-1922.

⁵⁸ Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φ.3, υποφ. 5 όπου και οι τροπολογίες των μουσουλμάνων βουλευτών. Επίσης βλ. *Ηχώ Μακεδονίας*, 29/5/1922, όπου οι σχετικές δηλώσεις του Αμπάς Σεΐτ.